

<https://doi.org/10.18778/0208-6034.27.08>

Arkadiusz Tarasiński
Fundacja „Zamek Chudów”

NAJNOWSZE ODKRYCIA KAFLI Z ZAMKU W CHUDOWIE KOŁO GLIWIC

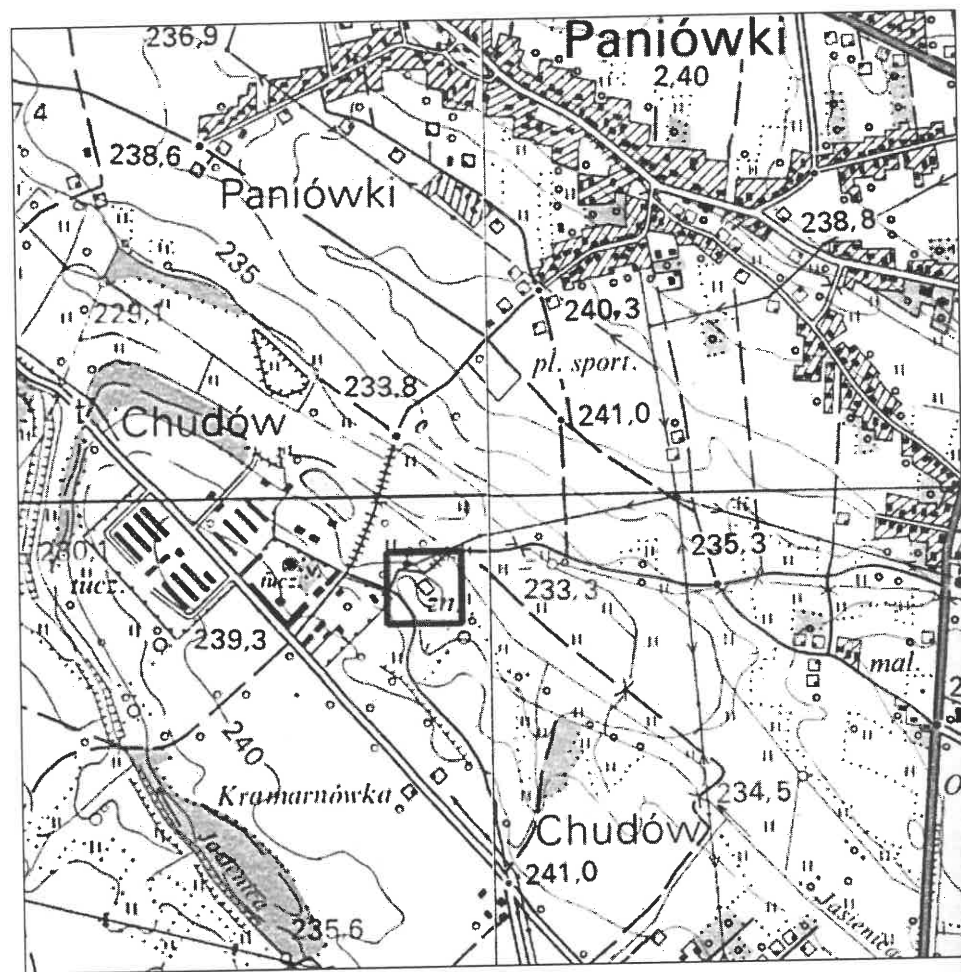
Chudów położony jest w województwie śląskim, w powiecie gliwickim (ryc. 1). Znajduje się niemal w centrum aglomeracji górnośląskiej, leżąc ok. 24 km od Katowic i 15 km od Gliwic.

Zamek chudowski został zbudowany przez Jana Gierałtowskiego w pierwszej połowie XVI w. (ryc. 2). Jest to założenie ceglano-kamienne, na które składa się pięciokondygnacyjna wieża o charakterze obronnym oraz dwa budynki mieszkalne. Układ budynków razem z wieżą tworzy zwarte założenie o wymiarach ok. 25 m x 28 m, od północnego zachodu zamknięte murem kurtynowym.

Najnowsze badania archeologiczne potwierdziły na wyspie zamkowej ślady wcześniejszego osadnictwa średniowiecznego, po którym zachowały się relikty drewnianych ścian (ciąg dołów posłupowych) oraz prawdopodobnie pozostałość parkanu. Tę najstarszą rezydencję łączy się z pierwszym znanym właścicielem wsi, Janem de Hodow¹. Kres funkcjonowania zamku przypada na drugą połowę XIX w., kiedy ówczesny właściciel, Hans Ulryk Schaffgotsch, po pożarze zamku przekształcił go w trwałą ruinę, rozbierając budynki mieszkalne oraz dach wieży.

Trwające nieprzerwanie od 2001 r. badania archeologiczne poszerzyły dotychczasową wiedzę na temat chronologii oraz rozwoju przestrzennego zamku. Przede wszystkim jednak dostarczyły bogatej bazy źródłowej w postaci licznych zabytków. Wśród nich niezwykle interesującą grupę stanowi zbiór średniowiecznych i nowożytnych kaflów o rozbudowanej ornamentyce. W ciągu pięciu sezonów badawczych udało się pozyskać ponad 15 500 fragmentów

¹ Pierwsza wzmianka w źródłach pisanych pochodzi z roku 1434, gdzie wymieniany jest Jan (Johannes) de Hodow. W dokumencie opisywany jest sąd pod Będzinem, gdzie jednym ze świadków sporu jest rycerz, Jan Chudowski – (Zbiór dokumentów małopolskich, wyd. S. Kuraś, cz. II, Wrocław 1963, nr 469).

Ryc. 1. Lokalizacja zamku w Chudowie

kafli, datowanych szeroko od XV do XIX w. W tej liczbie znalazło się blisko 5050 fragmentów kafli pochodzących z części licowych, pozostałe fragmenty to części kołnierzy bądź niezidentyfikowane.

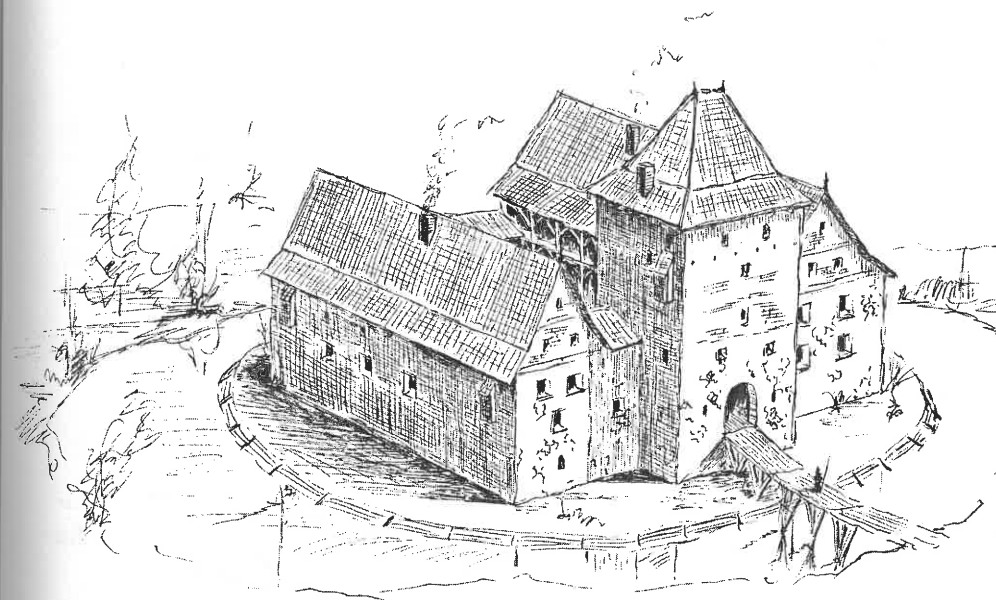
Analiza odkrytych kafli pozwoliła wyróżnić ponad 180 różnych motywów ornamentacyjnych. Tak znaczna liczba zabytków umożliwia sformułowanie wniosków na temat liczby oraz jakości funkcjonujących na zamku pieców. Staje się również pretekstem do podjęcia badań nad historią ogrzewnictwa, na które – prócz pieców grzewczych – składały się także kominki oraz ogniowe urządzenia gospodarcze (również odkryte na zamku w Chudowie).

CHARAKTERYSTYKA ZBIORU

Duża liczba odkrytych kafli wskazuje, iż na zamku w Chudowie działały liczne piece, funkcjonujące tam na przestrzeni blisko 400 lat. Różnorodność ornamentów dowodzi ponadto, że do zmiany pieców mogło dochodzić stosunkowo często, co mogło być podyktowane okresowymi remontami lub naprawami, a nie wykluczone także, iż zmieniającą się modą. Już pobieżny przegląd zbioru pozwolił wyodrębnić kilka zespołów różniących się zarówno pod względem ornamentacyjnym, jak i warsztatowym. W chwili obecnej można wyróżnić co najmniej cztery okresy, związane ze zmianą właściciela lub wystrój wnętrza.

KAFLE DATOWANE NA DRUGĄ POŁOWĘ XV WIEKU

Najstarszą fazę wyznaczają kafle, wśród których zidentyfikowano co najmniej dziewięć wzorów, bogato ornamentowanych, o polewach ołowiowych koloru zielonego i brązowego w różnych tonacjach. Relief został wyraźnie wyodrębniony i obwiedziony dookoła wąską ramką, z jednotematycznym motywem zdobniczym. Do najciekawszych przedstawień zaliczyć należy kafle

Ryc. 2. Hipotetyczna rekonstrukcja Zamku w Chudowie w I połowie XVI wieku

Ryc. 3. Święty Jerzy zabijający smoka, któremu przygląda się para królewska.
Chudów – Zamek, II połowa XV wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

z ornamentem figuralnym, w tym św. Jerzego zabijającego smoka (ryc. 3), rycerzy kopijników, zapewne w scenie turniejowej (ryc. 4) i św. Krzysztofa (ryc. 5). Warsztat technologiczny stał na niskim poziomie, widoczne są liczne spękania, różnice metryczne poszczególnych kafli oraz niedokładne rozłożenie polewy. Interesujące w tym zbiorze okazały się kafle narożne z trójkątną tarczką na narożu (ryc. 6). Na wielu kafkach zachowały się ślady okopcenia powierzchni wewnętrznych oraz przywarta glina. Do tej grupy zaliczono dotychczas 1099 fragmentów kafli. Na obecnym etapie badań trudno stwierdzić, kto zlecił ich wykonanie. Być może byli to pierwsi właściciele Chudowa, którzy postawili te piece w drewnianej rezydencji. Pozostałością tej fazy jest odkryty ciąg dołów postupowych, wyznaczający zasięg drewnianego założenia.

KAFLE DATOWANE NA PIERWSZĄ POŁOWĘ XVI WIEKU

Z okresem tym można łączyć prawdopodobnie budowniczego zamku muranego, Jana Gierałtowskiego², lub jego syna – Wacława Starszego. Kafle

² Jan Gierałtowski zakupił dobra chudowskie w roku 1532 (F. Gramer, *Chronik der Stadt Beuthen*, Beuthen 1863, s. 77).

Ryc. 4. Rycerze „kopijnicy”. Chudów – Zamek, II połowa XV wieku.
Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 5. Święty Krzysztof. Chudów – Zamek, II połowa XV wieku.
Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 6. Kafel narożny z trójkątną tarczką z przedstawieniem św. Jerzego. Chudów – Zamek, II połowa XV wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 7. Młodzieniec pod arkadą w geście pozdrowienia. Chudów – Zamek, I połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

należące do tej grupy są nieco większych rozmiarów z charakterystycznymi dla tego okresu cechami – motyw zdobniczy obwiedziony jest profilowaną ramką, często z dodatkowymi elementami dekoracyjnymi (np. florystycznymi, geometrycznymi). Powierzchnie ich pokrywa glazura ołowiowa koloru zielonego i brązowego w różnych tonacjach, znane są także egzemplarze bez polewy. Tak jak w pierwszej grupie, najciekawsze przykłady stanowią kafle z ornamentem figuralnym. Są to m.in. kafle z młodzieńcem pod arkadą (ryc. 7), św. Jerzym na koniu (ryc. 8), a ponadto z pseudomaswerkiem i rozetą (ryc. 9) i unikatowe kafle bazowe (ryc. 10). Poszczególne egzemplarze w tej grupie posiadają w swoim zdobnictwie jeszcze elementy charakterystyczne dla poprzedniego okresu, jednak obecność cech renesansowych, które razem z cechami warsztatowymi i metrycznymi lokują je wśród kafli szesnastowiecznych, ostatecznie przesądza o ich metryce. Do grupy drugiej zaliczono 1111 fragmentów kafli. Wyróżniono dziewięć wzorów ornamentacyjnych, pochodzących zapewne z kilku urządzeń grzewczych. Na wewnętrznych powierzchniach widnieją ślady okopcenia, co wskazuje na ich użycie w bryle pieca.

Ryc. 8. Święty Jerzy zabijający smoka. Chudów – Zamek, I połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 9. Kafel z pseudomaswerkiem i rozetą.
Chudów – Zamek, I połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 10. Kafel bazowy.
Chudów – Zamek, I połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

KAFLE DATOWANE NA DRUGĄ POŁOWĘ XVI WIEKU

Jest to najliczniejsza grupa kafli, wśród których znalazło się wiele przedstawień figuralnych, geometrycznych oraz stylizowanych rozet. Całokształt charakterystycznych cech jest dość typowy dla tego okresu, są to często przedstawienia pod arkadą, nierzadko z motywami architektonicznymi – maswerkami. Czytelny relief w dalszym ciągu wyraźnie obwiedziony jest ramką, często z rozbudowanym profilowaniem. Polewy to różne odcienie barwy zielonej, rzadziej brązowej. Stwierdzono także obecność części kafli (np. niektóre rozety) bez glazury. W zespole tym znajdują się wszystkie rodzaje kafli niezbędnych do budowy kompletnego pieca. Poza (najliczniejszymi) kaflami wypełniającymi, znalazły się również gzymsowe-rozdziałające skrzynię pieca (ryc. 11), kafle wieńczące, wśród których ciekawym egzemplarzem są meluzyny trzymające tarczę herbową (ryc. 12) oraz kafle bazowe, stanowiące podstawę pieca (ryc. 13). Wiele z kafli ma okopcenia wewnętrznych powierzchni oraz przywarte fragmenty gliny wypełniającej, co dowodnie świadczy o ich wykorzystaniu w piecu. Warsztat, podobnie jak w przypadku pierwszych dwóch grup, najprawdopodobniej miejscowy, surowiec to w większości gliny żelaziste, rzadziej kaolinitowe o charakterystycznej, jasnej barwie.

Ryc. 11. Kafel gzymsowy, rozdziałający skrzynię pieca. Ornament rozetowy.
Chudów – Zamek, II połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 12. Jeden z kafli wieńczących – meluzyny trzymające tarczę herbową. Chudów – Zamek, II połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 13. Kafel bazowy. Chudów – Zamek, II połowa XVI wieku. Foto: Arkadiusz Tarasiński

Ryc. 14. Przykład kafli ze wzorem tapetowym (egzemplarz ucięty). Chudów – Zamek, XVII wiek. Foto: Arkadiusz Tarasiński

KAFLE XVII-WIECZNE I PÓŹNIEJSZE

Jest to równie liczna grupa kafli, wśród których znalazły się głównie egzemplarze z ornamentem tapetowym (ryc. 14), tzw. okuciowym, typu rautowego (cięty kryształ) (ryc. 15) oraz liczne przedstawienia florystyczne. W tej grupie pojawia się nieobecne wcześniej wielobarwne zdobienie powierzchni glazurą, najczęściej przy użyciu dwóch lub trzech kolorów. Zespół ten wyraźnie różni od trzech pierwszych grup, przy czym zmiana ta nie zasada się wyłącznie na odmiennej ornamentyce. Inny (dokładniejszy) jest w tym przypadku warsztat, choć prawdopodobnie również miejscowy. Do przeobrażeń tych mogło dojść przypuszczalnie około połowy XVIII w., kiedy właścicielami zamku została rodzina Foglarów³. Dalsze istotne zmiany dokonały się po roku 1837, gdy zamek przeszedł w ręce Aleksandra von Bally'ego⁴. Jak wiadomo, około roku 1840 przebudował on zamek, zmieniając całkowicie styl. Zapewne w tym czasie zmienił także wystrój wnętrz, co rzutowało też na system ogrzewczy.

³ W roku 1740 zamek objął w posiadanie Karol Jarosław Foglar, który wraz z żoną Marią przekształcił go w modną rezydencję, będącą popularnym miejscem spotkań miejscowej elity – D. Adamska-Heś, Robert Heś, Roman Szołtysek, *Dzieje zamku w Chudowie*, Katowice 2001, s. 63–64.

⁴ Tamże, s. 70–72.

Ten krótki przegląd zabytków unaocznia, iż w ponad 400-letniej historii zamku funkcjonowało prawdopodobnie kilkadziesiąt różnych urządzeń grzewczych. Duża liczba pozyskanych zabytków daje badaczowi ogromne możliwości interpretacyjne, zarówno co do ilości jak i wyglądu poszczególnych grzejników. Już w tej chwili wyodrębniono kilka pewnych konstrukcji⁵ oraz rozpoznano wzory znane z innych stanowisk, jak np. w Bytomiu, Opolu, Raciborzu, Kamieńcu (pow. Zbrosławice) czy Mikołowie. Należy podkreślić, iż badania na zamku są sukcesywnie prowadzone i dlatego przedstawione w opracowaniu dane nie są pełne. Z formułowaniem ostatecznych wniosków należy więc poczekać do zakończenia prac. Zadziwia jednak fakt tak dużej różnorodności i bogactwa wzorów, które tam odkryto. Należy pamiętać, iż zamek został zbudowany przy drodze handlowej Gliwice–Mikołów, która była częścią starego szlaku z Wrocławia do Krakowa, nie zmienia to jednak faktu, że było to położenie raczej peryferyjne względem dużych ośrodków kulturowych.

Ryc. 15. Kafel ze wzorem typu rautowego.
Chudów – Zamek, XVII wiek. Foto: Arkadiusz Tarasiński

⁵ W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować Pani dr Marii Dąbrowskiej z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie za życzliwość i nieocenioną pomoc w analizie materiału zabytkowego.

Arkadiusz Tarasiński

THE LATEST DISCOVERIES OF TILES FROM A CASTLE IN CHUDÓW NEAR GLIWICE.

Chudów is situated in Silesian voivodship, in Gliwice district (fig. 1). The castle was built by Jan Gierałtowski in the 1st half of the 16th century (fig. 2).

The latest archeological excavations confirmed also traces of earlier occupation (wooden), dated to the Middle Ages. The end of the castle functioning falls to the 2nd half of the 19th century.

Archaeological research conducted since 2001 yielded many artifacts, among which there were over 15.500 tile fragments. This number includes nearly 5.050 fragments coming from face parts, other fragments are parts of flanges or unidentified. Among all the tiles, over 180 different ornamental motifs were distinguished.

CHARACTERISTICS OF THE COLLECTION

In spite that the archaeological excavations have not been finished, preliminary estimation of the collection may be given. Hitherto at least 4 chronological horizons have been distinguished. Most of tiles are glazed on the surface, on many tiles traces of sootiness preserved what testifies their use in the construction of the stove.

1. Tiles dated to the 2nd half of the 15th century

Within this group 9 ornamental patterns were identified. Most interesting ones include tiles with saint George killing the dragon (fig. 3), spearmen (fig. 4), and saint Christopher (fig. 5). What is interesting is corner tiles with a triangular shield in the corner (fig. 6). Hitherto, 1099 fragments of tiles were included into this group.

2. Tiles dated to the 1st half of the 16th century

Tiles in this group are of bigger sizes. Most interesting examples are again tiles with figural ornament: tiles with a young man under an arcade (fig. 7), saint George on horseback (fig. 8), moreover, with pseudo-tracery and a rosette (fig. 9) and unique base tiles (fig. 10). The second group includes 1111 fragments of tiles. Nine ornamental patterns were distinguished.

3. Tiles dated to the 2nd half of the 16th century

It is the most numerous group of tiles, among which there are many figural representations, geometrical and stylized rosettes. Interesting examples are moulding tiles – separating the stove box (fig. 11), surmounting tiles (among them the most interesting specimens are melusines holding a coat of arms shield (fig. 12), and base tiles, which constitute the stove base (fig. 13).

4. The 17th century and later tiles

It is equally numerous group of tiles, among which there are mainly tiles with wallpaper ornamentation (fig. 14), so-called fitting, of quarrel type (cut crystal) – fig. 15, and numerous floristic representations. Here also multicoloured surface decoration with glaze occurs.

This brief review of artifacts demonstrates that in over 400 years' history of the castle several dozen different stoves functioned – at present several unquestionable constructions are distinguished and patterns known from other sites, as for instance in Bytom, Opole, Racibórz, Kamieniec Zbrostawice district or Mikołów are recognized. Research on the castle are successively carried out, therefore we should wait for final conclusions.